

Исламова М.К., Жороева Р.Т., Гайыпова Б.А.

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА ЭТИШ СӨЗ ТҮРКҮМҮН ОКУТУУНУН
АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Исламова М.К., Жороева Р.Т., Гайыпова Б.А.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ГЛАГОЛУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ
Islamova M., Joroeva R. Gaiypova B.

SOME QUESTIONS OF LEARNING VERBS IN PRIMARY CLASSES

УДК: 371.3.016:811'367.332.2

Макалада башталгыч класстарда кыргыз тилиндеги этиш сөз түркүмүн окутуунун өзгөчөлүктөрү, көңүл буруучу маселелер, кыйынчылыктар, этиш сөздөрдү окутуунун мааниси жана ыкмалары каралат. Этиштин лексикалык байлыгына, морфологиялык формаларынын көп түрдүүлүгүнө жана синтаксистик байланыштарынын өзгөчөлүктөрүнө токтолдук. Окуучулардын жаш курагына жана таанып-билүү мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык этишти окутуунун этаптары жана ар бир этаптын милдеттери белгиленет. 1-класста этиш менен жөнөкөй таанышуу, 2-класста этиштин сан жана чак категорияларын өздөштүрүү, 3-класста этишти сөз түркүмү катары түшүнүү, 4-класста этиштин түзүлүшү, жакталышы жана сүйлөмдөгү милдети жөнүндө маалымат берилет. Этишти окутууда колдонулуучу ыкмаларга жана каражаттарга, анын ичинде интерактивдүү ыкмаларга ("критикалык ойломду өнүктүрүү" технологиясы, топтук иш, "мээ чабуулу" ж.б.) өзгөчө көңүл бурат. Жыйынтыгында башталгыч класстарда этишти ийгиликтүү өздөштүрүү үчүн окуучулардын кызыгуусун арттыруу, практикалык көнүгүүлөрдү көбөйтүү жана интерактивдүү ыкмаларды колдонуу зарыл экендиги белгиленет.

Ачкыч сөздөр: кыргыз тили, этиш сөз түркүмү, кыймыл-аракет, жак категориясы, чак категориясы, этиштин суроолору, окутуу.

В данной статье рассматриваются особенности обучения глаголам в кыргызском языке в начальных классах, вопросы, на которые следует обратить внимание, трудности, значение и методы обучения глаголам. Подробно рассматривается лексическое богатство глагола, разнообразие его морфологических форм и особенности синтаксических связей. Определяются этапы обучения глаголам в соответствии с возрастом и познавательными способностями учащихся, а также задачи каждого этапа. Представлена информация об ознакомлении с глаголом в 1 классе, об усвоении категорий числа и времени глагола во 2 классе, о понимании глагола как части речи в 3 классе и о структуре, роли глагола в предложении в 4 классе. Особое внимание уделяется методам и средствам, используемым при обучении глаголам, в том числе интерактивным методам (технология "развитие критического мышления", групповая работа, "мозговой штурм" и т.д.). В заключение отмечается, что для успешного усвоения глаголов в начальных классах необходимо повышать интерес учащихся, увеличивать количество практических упражнений и использовать интерактивные методы.

Ключевые слова: Кыргызский язык, глагол (часть речи), действие, категория лица, категория времени, вопросы глаголу, обучение

This article discusses the features of teaching verbs in the Kyrgyz language in primary school, the issues to be addressed, the difficulties, the importance and methods of teaching verbs. The lexical richness of the verb, the variety of its morphological forms and the peculiarities of syntactic connections are considered in detail. The stages of teaching verbs are determined in accordance with the age and cognitive abilities of students, as well as the tasks of each stage. Information is provided on familiarization with the verb in the 1st grade, on the assimilation of the categories of number and tense of the verb in the 2nd grade, on understanding the verb as a part of speech in the 3rd grade, and on the structure, role of the verb in the sentence in the 4th grade. Particular attention is paid to the methods and tools used in teaching verbs, including interactive methods (technology "development of critical thinking", group work, "brainstorming", etc.). In conclusion, it is noted that for the successful assimilation of verbs in primary school, it is necessary to increase students' interest, increase the number of practical exercises and use interactive methods.

Key words: Kyrgyz language, verb (part of speech), action, person category, tense category, questions to the verb, training.

Сөз түркүмдөрүнүн ичинде этиш менен зат атоочтун материалдары морфологияда чоң ролду ээлейт жана бул сөз түркүмдөрүн окутуу үчүн программада сааттын саны да көп берилет. Этиш сөз

түркүмүн окутууга карата К.К.Сартбаев “Этиш сөздөр лексикалык мааниси жагынан ар түрдүү, грамматикалык формалары жагынан бай сөз түркүмдөрүнөн болуп эсептелет. Башка сөз түркүмдөрүнө караганда этиш лексикалык мааниси, морфологиялык формалары жана сүйлөмдөгү аткарган кызматы жагынан чеги даана ажырап, туруктуу калыпка түшкөн сөз түркүмү” деп айткан [4:114].

Кыргыз тилинин сөздүк курамы заттардын кыймыл-аракетин билдирген сөздөргө бай жана окуучулардын оозеки, жазуу кебинде арбын кездешет. Башталгыч класстардын окуучуларына этиш сөз түркүмүн окутууда жеңилден оорго, жөнөкөйдөн татаалга принцибине негизделет.

Этиштер менен иштөөнүн ырааттуулугу, бөлүмдөрдүн ортосундагы байланыш, программалык материалдын көлөмү, ар бир класста аны изилдөөнүн ыкмалары жана каражаттары бул сөз түркүмүн изилдөөнүн милдеттери, анын лингвистикалык өзгөчөлүктөрү жана башталгыч мектеп окуучуларынын таанып билүү мүмкүнчүлүктөрү менен аныкталат. Негизги милдеттер төмөнкүлөрдөн турат: этишти сөз түркүмү катары баштапкы түшүнүктү калыптандыруу, оозеки жана жазуу жүзүндөгү билдирүүлөрдө этишти аң-сезимдүү колдонуу жөндөмүн өнүктүрүү.

Этиштин лингвистикалык өзгөчөлүктөрү бир топ татаал, ошондуктан башталгыч класстарда окуучулар бул сөз түркүмүнө мүнөздүү болгон кээ бир категориялар менен гана таанышат. Этишти окутууга даярдык окуучулардын этиштин лексикалык маанисине көңүл буруусун өнүктүрүүдөн турат. Этиштер боюнча көнүгүүлөр өзүнчө сабактардын өзөк максаты болуп саналбайт, тескерисинче, "Алиппе" китебинин беттерин окуу, сүрөттөр боюнча сүйлөм түзүү ж.б. байланыштуу жүргүзүлөт.

Мугалим атайын шарттарды түзөт, ошондуктан сүйлөм түзүүдө, мааниси боюнча ылайыктуу сөздү тандоодо окуучулар сөз билдирген нерсе менен ал жооп берген суроонун ортосундагы байланышты аныкташат. Мисалы, айбанаттардын жүрүм-турумун байкап, окуучулар мааниси боюнча ылайыктуу сөздөр менен сүйлөмдөрдү толукташат: ит эмне кылат? - үрөт, жатат, чуркайт. 1-класста этиш сөздөр менен жөнөкөй тааныштыруу үчүн эмне кылып жатат?, эмне кылат? деген суроолор аркылуу заттын кыймыл-аракетин таптыруу керек.

Этиштер менен ырааттуу иш 1-класстын экинчи жарым жылдыгында эмне кылып жатат? деген суроого жооп берген сөздөр" темасын окутуу процессинде башталат. Белгилүү болгондой, этиштердин бир бөлүгүнүн лексикалык мааниси грамматикалык мааниси менен дал келет (чуркайт, окуйт, отурат, жүрөт, ойнойт ж.б.). Ишти ушундай этиштерден баштоо максатка ылайыктуу. Окуучулар өздөрү аткарган иш-аракеттердин мисалында этиштер эмнени билдирээрин ачык көрүшөт. Маанилүү шарт - бул мааниси предметтин "аракети" жөнүндөгү турмуштук түшүнүккө дал келбеген этиштерди тандоо. Балдарда акырындык менен предметтердин аракети жөнүндө кеңейтилген түшүнүк калыптана баштайт, анын ичинде абал (ооруу, уктоо ж.б.), башка предметке болгон мамиле (таң калуу, сыймыктануу, урматтоо ж.б.), сапаттын өзгөрүшү (чоңоюу, саргаруу ж.б.) кирет.

Этиштерге суроо коюу маселесин караганда, бул иштин формалдуу мүнөздө болбошу керектигин да баса белгилөө зарыл. Мисалы, "эмне кылат?" жана "эмне кылышат?" деген суроолорду ажыратууда биринчи класстын окуучулары иш жүзүндө этиштердин сандар боюнча өзгөрүшү менен таанышып, этиштин сан формасынын маңызын түшүнүүгө жетелешет. 1-класстын окуучулары үчүн этиш жооп берген суроонун жана этиштин сан формасынын байланышы төмөнкүдөй кабыл алынат: эгер сөз бир заттын аракети билдирсе, анда ал "эмне кылат?" деген суроого жооп берет; эгер сөз эки же бир нече заттын аракети билдирсе, анда ал "эмне кылышат?" деген суроого жооп берет.

"Эмне кылган?", "эмне кылып жатат?", "эмне кылат?" же "эмне кылмак?" деген суроолорду коюу иш жүзүндө этиштин убакыт формалары боюнча алгачкы түшүнүктөрдү берүү болуп саналат. Этиштин үстүндө иштөөнүн зарыл шарты (башка сөз түркүмү сыяктуу эле) белгилүү этиштердин колдонулушуна жана аларга суроолордун коюлушуна окуучулардын көңүлүн буруу менен сүйлөмдөрдү түзүү болуп саналат.

II класста этишти окутуу. Бул этаптын негизги милдеттери "этиш сөз түркүмү катары" түшүнүгүн калыптандыруудан, этиштердин сандар жана чактар боюнча өзгөрүшү менен тааныштыруудан, окуучулардын кичүү мектеп окуучуларынын сүйлөшүүсүндө эң көп колдонулган этиштердин чак формаларын түзүү жөндөмүн өздөштүрүүсүнөн турат.

Экинчи класстын окуучуларын этиштин сан категориясы менен тааныштырууда анын маанилик жагына жана сандын формалдуу-грамматикалык билдирүү каражатына көңүл бурулат. Окуучуларды конкреттүү байкоолордун негизинде жалпылоого жетелешет, мында жекелик этиш бир заттын аракети билдирет, көптүк этиш эки же бир нече заттын аракети билдирет; этиштин саны өзгөргөндө мүчөсү өзгөрөт. Ошентип, окуучулардын этиш жооп берген суроонун, ал колдонулган сан формасынын жана мүчөсүнүн ортосундагы байланышты аныктоосуна жетишилет: эмне кылат? - жекелик - айтат, эмне кылышат? - көптүк - айтышат. Көнүгүүлөрдү аткаруу процессинде окуучуларда этишти сандар боюнча

өзгөртүү жөндөмү калыптанат.

Этиштин чак формаларын өздөштүрүү экинчи класстын окуучулары үчүн бир топ кыйынчылыкты жаратат. Атап айтканда, чак формаларын түзүүдө окуучу чактын түрлөрүн эске алышы керек экендигине байланыштуу. “Этиштин үч чагына берилүүчү суроонун ичинен окуучулар үчүн эн оңойу эмне кылып жатат? деген учур чакты көрсөтүүчү суроо болуп эсептелет. Анткени бала заттын болуп жаткан кыймыл-аракетин көзү менен көрүп, кулагы менен угуп, бардык аракетти сүрөттөн байкап, билип, ачык түшүнө тургандыгы практикада толук байкалды”, - деп окумуштуу А. Мураталиев белгилеп кеткен [3:134].

Этиштин чак формасынын маңызы окуучулар тарабынан аракет качан жасалганын жана ал жөнүндө качан билдирилгенин, башкача айтканда, аракетти жасоо убактысын сүйлөө учуруна салыштыруунун негизинде ачылат. Мисалы, окуучулар доскага чакырылган окуучунун аткарган же аткарып жаткан аракеттерин байкашат, ошондой эле эмне дагы жасала тургандыгын талкуулашат (ыр окуп жатат, окуган, окуйт). Ушуга окшоп, азыркы учурда, башкача айтканда, сүйлөө учурунда айлана-чөйрөдө эмне болуп жаткандыгы, ага чейин эмне болгондугу, келечекте эмне болору ж.б. жөнүндө сүйлөмдөр түзүлүп иш алынып барылса натыйжалуу болот.

Конкреттүү байкоолор лексикалык материалды алууга мүмкүндүк берет, аны жалпылап, окуучулар мугалимдин жетекчилиги астында төмөнкүдөй тыянактарды чыгарышат:

1. Этиштер чактар боюнча өзгөрөт. Этиштин үч чагы бар: учурдагы, өткөн жана келерки.
2. Учур чактагы этиштер алар жөнүндө айтылып жаткан учурда, башкача айтканда, сүйлөө учурунда болуп жаткан аракетти билдирет. Алар "эмне кылып жатат?", "эмне кылып жатышат?" деген суроолорго жооп беришет.
3. Өткөн чактагы этиштер сүйлөө учуруна чейин болгон аракетти билдирет. Алар "эмне кылган?", "эмне кылышты?" деген суроолорго жооп беришет.
4. Келер чактагы этиштер сүйлөө учурунан кийин боло турган аракетти билдирет. Алар "эмне кылат?", "эмне кылышат?" деген суроолорго жооп беришет.
5. Этиштин чагын таанууда кичүү мектеп окуучулары үчүн негизги көрсөткүч болуп этиш жооп берген суроо саналат. Суроо коюу ыкмасы этиштин чак формасынын маанилик жагына (аракетти жасоо убактысын сүйлөө учуруна салыштырмалуу билдирет) багыт алууну жокко чыгарбайт.

Этиштин чак формаларын таануу жана түзүү үчүн суроону туура колдонууга үйрөтүү маанилүү. Суроо коюу окуучулардын аракеттерин багыттайт, мисалы: эмне кылып жатат? – тартып жатат; эмне кылат? – тартат; эмне кылды? – тартты. Мугалим аракеттин аяктагандыгын (бүткөндүгүн) же аяктабагандыгын эске алуу менен суроолордун дифференцияланган коюлушун окуучулардын аң-сезиминин предметине айландырат.

Окуучулардын белгилүү бир чактагы этишти билдирүүнүн максаттарына ылайык аң-сезимдүү колдонуусун өнүктүрүү үчүн тексттерди колдонуу зарыл. Көнүгүүлөрдүн тапшырмаларында окуучуларга этиштин чагын аныктоо жана тигил же бул этиш формасынын колдонулушун негиздөө, ошондой эле чакты өзгөртүү (мисалы, учур чакты өткөн чакка же тескерисинче алмаштыруу), белгилүү бир чактагы этиштерди колдонуу менен сүйлөм түзүү ж.б. сунушталат.

III класста этиш менен иштөө аны окутуу системасында жаңы баскыч болуп саналат. I-II класстарда тааныштырылган заттардын кыймыл-аракетин билдирүүчү сөздөр жана аларга берилген суроолор III класста этиш сөз түркүмүн окутууга карата алдын-ала көрүлгөн даярдык болуп саналат жана этишти окутууга база болот [3:135].

Этиш сөз түркүмү менен тааныштырууда ага тиешелүү болгон сөздүк жумуштарын жүргүзүүгө өзгөчө маани берилет. Кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдүн омоним, синоним, антонимдерин таптыруу, аларды оозеки жана жазуу кебинде туура пайдалануу көнүгүүлөрүн иштетүү окуучулардын кеп байлыгын өстүрөт.

IV класста этиш сөздөрдүн түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнүшүн, жакталышын, чактарын, сүйлөмдөгү аткарган милдетин окуп үйрөнүшөт. Окуучулар үчүн этиштин жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнүшү анчалык кыйынчылык туудурбайт. Ал эми чактарга бөлүнүшү, жакталышы бир топ татаал болорун практикадан байкоого болот.

Башталгыч мектептин программасында маанилүү сөз түркүмдөрүн, атап айтканда зат атоочту, сын атоочту, этишти окутууга чоң орун берилет. Этиштер мазмунунун өзгөчө татаалдыгы, грамматикалык категорияларынын жана формаларынын көп түрдүүлүгү, парадигматикалык жана синтаксистик байланыштарынын байлыгы менен айырмаланат. Бул кенже мектеп окуучуларында бул сөз түркүмүн өздөштүрүүдө белгилүү кыйынчылыктарды жаратат. Ошондуктан башталгыч класстарда этишти

окутууда "критикалык ойломду өнүктүрүү" технологиясы, сабакта окуучулардын жекече иши; топтук иш; "мээ чабуулу" ыкмалары; "инсерт"; кластер түзүү сыяктуу интерактивдүү ыкмаларды колдонуу жакшы жыйынтык берет.

Макаладан көрүнүп тургандай, башталгыч класстарда этиш сөз түркүмүн окутуу - бул көп кырдуу жана татаал процесс. Этиштин лексикалык байлыгы, морфологиялык формаларынын көп түрдүүлүгү жана синтаксистик байланыштарынын өзгөчөлүктөрү окуучулардан өзгөчө көңүл бурууну жана терең түшүнүүнү талап кылат.

Окуучулардын жаш курагына жана таанып-билүү мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык этишти окутуунун этаптарын жана ар бир этаптын милдеттерин аныктоо - бул ийгиликтүү окутуунун маанилүү шарты. 1-класста этиш менен жөнөкөй таанышуу, 2-класста сан жана чак категорияларын өздөштүрүү, 3-класста этишти сөз түркүмү катары түшүнүү, 4-класста түзүлүшү, жакталышы жана сүйлөмдөгү милдети жөнүндө маалымат алуу - бул этаптардын ар биринин өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар.

Этишти окутууда колдонулуучу ыкмалар жана каражаттар да маанилүү роль ойнойт. Интерактивдүү ыкмалар ("критикалык ойломду өнүктүрүү" технологиясы, топтук иш, "мээ чабуулу" ж.б.) окуучулардын кызыгуусун арттырып, материалды жакшы өздөштүрүүгө жардам берет.

Жыйынтыктап айтканда, башталгыч класстарда этишти ийгиликтүү өздөштүрүү үчүн окуучулардын кызыгуусун арттыруу, практикалык көнүгүүлөрдү көбөйтүү жана интерактивдүү ыкмаларды колдонуу зарыл. Мугалимдин кесипкөйлүгү жана чыгармачылыгы да бул процессте маанилүү роль ойнойт.

Адабияттар:

1. Башталгыч класстардагы кыргыз тили жана окуу боюнча предметтик стандарт. Бишкек -2019. – 37 бет.
2. Башталгыч класстардын программалары: Кыргыз тили жана окуу, класстан тышкаркы окуу. Бишкек, 2022 - ж. – 47 б.
3. Мураталиев А. Кыргыз башталгыч класстарында этишти окутуунун методикасы. Бишкек -2007. – 216 бет.
4. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Фрунзе “Мектеп” -1978. – 308 бет.